

Dördüncü sene

On altıncı sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

—
Teşrinievvel — 1930

Istanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1930

İslamda Felsefe cereyanları

5

XIV — İbnisinanın halefleri.

İbnisina ile dördüncü devreyi açan Ebuhamidi Gazalî arasında veya Gazaliye muasır olan Feylesoflardan zikre şayan olanları, Mısır Feylesofları, İran Feylesofları, Horasan Feylesofudur.

1 — *Mısır Feylesofları* — Feylesofi riyazî İbnilheysemilmısırî den itibaren Felsefe yüzünü garbe çevirmiş idi, İbnilheysem ile Ebuhamid arasında Mısırın belli başlı Felesofları İshakibniYusuf, İbnirıdvan, Ebülvefai Mübeşşiribni Fatiktir.

İshakibni Yusuf eyi anlayışlı bir Hakim, hazık bir Tabib idi, hikmette üstazı İran Feylesofu Ali ibnissemih idi.

İbnirıdvan on dört yaşında iken Felsefe ve Tıp tahsiline başlamış idi, kendisinin muayyen bir üstazı yok idi, Eflatun, Aristo, Savmasti-yus, İskenderi efrudisi ve Farabinin Kitapları sayesinde Felsefeyi; başlıca Bukrat, Calinus, Ebubekri Razinin Kitapları ile Tıbbi; Batlamyosun Kitabı ile Nücumi mütemadi bir sai neticesinde elde etmiş, tahsil esnasında sıkıntı çekmiş idi; İbnirıdvan Huneyn ibni İshak, Ebubekiri Razi ve Ebulferrecibini ttayyibi ret eylemiş; Ebulferrecin şakirdi İbnibutlan ile uzun uzadıya munakaşalarda bulunmuş idi, Hikmette, Tıbda ondan çok yüksek idi [1]. İbnilheysem ile aralarında "Saman ugrusu," ile Mekân hakkında meseleler cereyan etmiş idi. İbnirıdvanın Tıp ve Felsefeye ait eserleri pek çoktur [2]. İlmilahî ve isbatı Rüsül hakkında Razinin fikirlerini cerh itmiş, Aristonun «السمع الطبيعي» sini müdafaa eylemiş idi, vefatı (453) tarindedir.

Mübeşşiribni Fatik yüksek Feylesoflardandır, Tıbbi İbnirıdvandan, Hikmeti İbnilâmididen ahzetmiştir, Hikmet, ve Tıbba ait risaleleri vardır, «مخارالحكم» i Felsefe ve Tıp tarihi mahiyetindedir, Feylesof ve, Ta-

[1] İbnirıdvan bir fenni kitaptan elde etmeği üstazdan elde etmeğe tercih eder idi, İbni Butlan temamilen bu fikrin aleyhinde idi bu hususta ibni Butlan haklı idi. Aristo şarihlerinin hepsi „Aristonun şakirtleri Savfiristis ile Ozimos (salibei basite ve mucibei muaddile)ye ait faslı doğrudan doğruya Aristodan işitmemiş olsalar idi Kitaptan asla anlayamayacaklardı,, diyorlardı.

[2] Feylesofların Tevhit ve ibadetleri hakkındaki kitabı pek değerlidir. İbnirıdvan yerin, Gökün azametini nazari en büyük taat sayıyor.

biblerin Hikemî Sözlerni camidir. Mübeşşiribni Fatık İbnilheyseden de okumuş, Gazali asrında gelmiştir eserleri toplamadır.

İbnisinadan sonra gelen Feylesoflar Farabi ile İbnisinanın eserlerini takip ederler idi, şukadar ki Farabının eserlerini takip edenler daha az idi [1]. Mısırdaki şimdiye kadar Farabının eserleri takip olunuyor, bunlarda Farabının Ruhı görüliyor idi. Mübeşşiribni Fatık Nübuvvet nazariyesinde bile Farabının izinde gidiyor idi, üstazı İbnilâmidi Farabının şakirdinin şakirdi olan ibni Züra den istifade etmiş idi.

Feylesof İsrailî Ebülhayir Selame Mübeşşiribni Fatikin şakirdi idi.

2— *Irak Feylesofları* — İrakın meşhur Feylesofları İbnişşibilî Bağdadî ile ibni Hibetullah dır.

Ebuali Hüseyinibnişşibilî -Hikmette mütemeyyiz idi, bununla beraber iyi bir edip ve Şair idi, Kasideleri Hikmet ülümündeki ihatasına delalet eder, Kasidelerinin bir kısmı İbnisinaya isnat olunmuş idi, vefatı (473) tarihindedir.

Ebülhasen Saidibni Hibetullah-mütemeyyiz bir Tabip, yüksek bir Feylesof idi. zamanında Tıp kendisinde nihayet bulmuş idi Tıp, Felsefe ve sair ilimlere ait bir çok risaleleri vardır, (495) de vefat etmiştir.

Ebulberekâtı Bağdadi onun şakirdi idi, diğer şakirtleri İbni Cezle Hristiyan idi, Kerh Nasranilerinden Tıp tahsil etmiş isede o zaman Hristiyanlar arasında Mantık okutacak kimse kalmamış idi, İbni Cezle Mantığı iyi bilen Muhtezile Şeyhi Ebu ali İbnilvelitten okudu, onun elile Müslüman oldu.

Görülüyor ki Mısır ve İrak Feylesofları arasında mesleki mahsus sahibi bir Feylesof görülüyor, mesleki mahsus sahibi Ebulberekât gazaliden sonraya kalmış idi.

3— *Horasan Feylesofu Ömer Hayyam* —Hüccetülhak ebülfetih Ömeribni İbrahim ilhayyami Nisaburî, Horasan İmami, zamanının allamesi idi, Felsefede nuceunda, Riyaziyatta gayet mahir idi, rübaisile Farsi dilinde birincilgi ihraz etmiş idi, Rübaiyatı [2] Avrupa lisanlarının pek çoğuna terceme olunmuş“İngilizçeye manzum olarak geçmiştir„dir [3] Hayyamın Farsi Siirleri olduğu gibi Arabi Şiirleri [4] de vardır, Ömer Hayyam Nisaburda, rivayete göre Şifanın İlâhiyat babını mutalaa eder-

[1] Meşhur ediyip ve Hakim İsmaili Hervi yalnız Farabının eserlerini elinde tutardı.

[2] Rübaiyat İranilerin çıkardıkları başlı başına bir şiirdir, dört mısralıdır, birinci, ikinci dördüncü mısralarda kafiye hep birdir.

[3] (1892) de Londurada bir Ömer Hayyam cemiyeti teşekkül etmiştir.

[4] *يحصاها بالكدر كفي وساعدي* nefsim, yetecek kadar az bir seye kanaat edince onu avcum, bileğim, sai ve zahmetle elde eder.

ken “Vahit ve Kesir,, faslına gelince hemen Kitabı bırakmış, ayağa kalkup Namaz kıldıktan sonra Secdeye kapanup İstiğfare başlamış, daha sonra vefat etmiştir, vefatı (517) tarihinden sonradır.

Ömer Hayyam Ebülhasenil anbariden [1] çok istifade etmiştir, (467) tarihinde Melekşahın emrile Ebül Muzafferi İsfizazi ve Meymun ibni Necibi Vasıtı [2] ile beraber “Melekşah Rasadı,, dinilen meşhur rasadı tertip itmiş idi, Melekşahın vefatı tarihi olan (485)e kadar bu rasat devam etti. Ömer hayyam takvim islahı için teşekkül eden cemiyetin Reisi idi, Cemiyet Ğireğoriyenin takviminden altı asır evvel ona muadil bir takvim yapmış idi.

Ömer Hayyam Hikmet İlimlerinde İbnisinaya tabi olur idi, ulumu Yunaniyeyi talim eder, Yunan kavaidi üzere siyaseti medeniyeyi iltizam etmegi emireyler idi, sonraki Sofiye onun şiirlerinin zahirlerinden bazı şeyler anlayüp bunları kendi tariklerine nakl etmişler idi; Meclis ve halvetlerinde bunları müzakere ederler idi, halbuki Hayyam Sofiye mezhebinde değil idi.

Ömer Hayyam mâkulatta ğayet mahir olmakla beraber mubahasede sözü uzatır, asıl meseleye yanaşmaz idi; netekim Ebuhamidi Ğazali bir gün yanına gelerek Heyet hakkında bir sual sormur idi, Hayyam o kadar sözü uzattıki asıl meseleye bir türlü yanaşamadı, nihayet öğle ezanı okundu, Ğazalî ezan sesini duyunca “جاء الحق وزهق الباطل,, [3] didi, neticeyi beklemeden kalkup yürüyüverdi. Hayyam bildiğini başkalarından esirgemek gibi fena bir tabiatte olmakla eserleri ilminin vüs’atile mütenasip değil idi, Felsefe, Riyaziyat hakkında yazmış olduğu eserleri onu geçmez; Hayyam düşündüklerini herkesten sakladığı gibi dostlarına bile bir müddet kapuyi kapamış idi, geçimsiz ve müşkül pesent idi.

Hayyam kendinden evvel gelen mütefekkir şairlerden Maarri (449) den bir çok cihetlerden müteesir olmuş idi, Maarri Arap edebiyatında tek, nükteleri, İbnisinanın hikmetleri gibi mümtaz bir hakim idi [4].

Maarri Allaha inanır, yalnız şeriatleri tanımaz idi, Hayyam ise Fel-

[1] Ebulhasenil Anbari Feylesof idi. ona Macastiyi okutur idi, fakat kendisinde Hendese Ğalip idi.

[2] İsfizazi Münecimlerinin en büyüğü idi, kendisinde Heyet ğalebe itmiş idi. Ömer Hayyam ile aralarında bir takım münazaralar geçmiş idi. Meymuni Vasıtı fadil, hakim idi, Şifanın Mantık, Tabiiyat ve İlâhiyatı ezberinde idi, Hükümet adamlarıla, zenginler ile ihtilatı az idi. Heratta çekilmiş idi. Herat Valisi Zahirülmülk ona müştak idi.

[3] Hak keldi, Batıl yok oldu.

[4] « هودج قدرت بلند از حکم بوعلی - محفل وصفت بیرون از نکت بوالملا »

Mertebeinin mahmili ibni Sinanın hikmetlerinden çok yüksektir, vasfının mahfili de Maarriinin nükteleri haricinde kalınmıştır.

sefî bir İlahe, Kudreti külliyyeye inanıyor idi. Hayyam Maarriye Maba-dettabia mesailinde, Laedri olmada, Dinlere karşı laübali bulunmada [1], İnsandan nefret edüp kelbî mesleğini tutmada, [2] yavuz gözlü olmada muvafık idi; ancak Maarri nizamı ictimaiyi bozan, “ahlak faziletlerine muğayir olan hareketlere karşı gelmiş idi,” Hayyam ise, Maarri gibi ciddî olmamış, ahlak faziletlerini gözetmemiş idi.

Hayyamın Felsefi görüşü, mesleki mahsusu şöyle hulasa oluna bilir.

1— Hayyamın hiççidir “bu cisim hiç, bu dokuz katlı gökün yıldızlı, nakışlı kubbesi de hiç, keyfine bak, biz bu dünyada bir nefese bağlıyız, oda hiç. [3] „ Dünyayı gördün, her gördüğün hiç, her ne söylemiş ve eşitmiş isen oda hiç, afaki baştan başa dolaştın ise oda hiç, eve kapap yaşamış isen oda hiç, [4].

2 — Hayyam Laedridir “bu yıldızlı gökün dönmege ne zemandan başladığı, böyle bir binanın en sonra ne zaman harap olacağı akıl ölçüsile bilinmez, kıyas terazisile tartılmaz [5] „; “mademki (Hakikat), (Yakın) elde değildir (Şek) e güvenilerek yaşadığımız müddetce oturmakta mümkün değildir, o halde gel şarap kedehini elden bırakmayalım İnsan bir şeyi anlamayacak olunca ha ayık kalmış, ha sarhoş [6] „, “Fadlû edebi ihata edenler, bir çok kemal toplayarak meclisi nurlandıranlar bu karanlık gicenin içinden dışarıya bir yol bulamadılar, birer efsane söylediler, gine uykuya daldılar [7] „.

[1] هفت الحنیفة والنصارى ما اهدت - ويهود حارت والمجوس مضالمة
انسان اهل الارض ذو عقل بلا - دين و آخر دين لا عقل له

İslamın ayağı kaydı, Hristiyan doğru yoldan şaştı, Yahudi şaşaladı, kaldı, Mecusi ise sapık? yerdeki İnsanlar iki kısımdır, biri Dinsiz Âkil, diğeri akılsız Mütedeyin.

[2] عوى الذئب فاستأنست بالذئب اذ عوى - وصوت انسان فكادت اطير
kurt uludu, ben ulu-
masına alıştım, birde İnsan bağırdı, kordudan az kaldı uçacaktım.

[3] ای بی خبران جسم مجسم هیچست - ون طارم نه سپهرارقم هیچست
خوش باش که درنشمین کون و فساد - وابسته يك دمیم وان هم هیچست

[4] دینادیدی و هرچه دیدی هیچست - وان نیز که کفتی و شنیدی هیچست
سرتا سر آفاق دویدی هیچست - وان نیز که درخاه خریدی هیچست

[5] آغاز روان کشتن این زرین طاس - وانجام خرابی چنین نیک اساس
دانسته نمی شود به معیار عقول - سنجیده نمی شود به مقیاس قیاس

[6] چون نیست حقیقت و یقین اندر دست - نتوان بامید شک همه عمر نشست
هان تانهم جام می از کف دست - در یخبری مردچه هشیارچه مست

[7] امانکه محیط فضل و ادب شدند - وز جمع کمال شمع اصحاب شدند
روزین شب تاریک نبردند بیرون - کفتند فسانه و در خواب شدند

Hayyam hadisatı Aleme bakarak ötesindeki hak ve hakikat alemini karanlık bulmakla aczini itiraf eylemiştir.

3 — Hayyam Cebrîdir. Kadere itikateder “Cihanın hakikati mecaz olunca sai ve ihtiyaç zilletine neye bu kadar katlanıyorsun; vücudunu kazaya bırak, zamanede uy, çünkü yürüyen kalem senin için bir daha geriye dönmez [1].

Hayyam Kadere inanmakla beraber ona itirazdan da geri dörmüyor: “Benim geçeceğim yolun üstünde bin yere tuzak kurarsın, sonra bana (adımını atar isen seni tutarım) dersin cihan senin kazandan bir zerre bile hali degildir, hakkımdaki hükmi viren sensin, bana âsisin diyen yine sensin [2] „; “Yezdan bizim vücudimizin çamurunu yuğurduğu vrkit bizden nasıl fiif sadır olacını bilmiş idi. onun kazası olmaksızın benim bir günahım bile yoktur, artık Kıyamette bizi neye yakmak istiyor [3] „; “daneyi tuzaga koyan ezel âvecusu bir âv tuttu adına (Âdem) didi, alemde vaki olan eyi kütü her şeyi o yapıyor da yine her kese behane buluyor [4].

4 — Hayyam Kelbîdir, İnsane eşek gözile bakar, pis der “Gökte bir öküz vardır ismi Ülkerdir, diğer bir öküzde yer altında gizlenmiştir yakın ehli gibi gözünü aç da bu iki öküzün altında ve üstünde bir sürü eşek gör„[5]“mademki ölümün bir kerre olacak, bir kerre öl, bu ne aciz! öyle sanki Kan, pislik, bir miktar Damar ve deri parçası hiç yokmuş, bu gam ve kasavet neden [6] !

5 — Hayyam yavuz gözlüdür “Alem bütün mihnet, günler hep gam ve kederdir. Felek bütün âfet, cihan baştan başa zulumdur; hü-

- [1] ای دل چون حقیقت جهان هست مجاز - چندین چه بری خواری از این رنج و نیاز!
تن را به قضا سپار و با وقت بساز - کاین رفته قلم زهر تو ناید باز
- [2] برر هکذرم هزار جادام نهی - کوئی که بکیرمت اگر کام نهی
یک ذره حکم توجهان خالی نیست - حکم تو کنی وعاصیم نام نهی
- [3] بزندان چوکل وجود مای آراست - دانست ز فعل ماچه بر خواهد خاست!
بی حکمش نیست هر کناهی که مراست - پس سوختن قیامت از بهر چه خواست
- [4] صیاد ازل که دانه در دام نهاد - صیدی بگرفت و آدمش نام نهاد
هر نیک و بدی که میرود در عالم - او می کند و بهانه برعام نهاد
- [5] کاویست در آسمان و نامش پروین - وان کاو دیگر نهفته در زیر زمین
چشم خردت کشای چون اهل یقین - زیر وزبر دو کا و مشتی خربین
- [6] چون مردن تو یکبارگی است - یکبار بمیراین چه بیچاره کی است!
خونی و نجاستی و مشتی رک و پوست - انکار نبود این چه غمخوار کی است!

İsa cihanın işine bakıyorum, görüyorumki asude hiç bir kimse yoktur, var isede azdır[1],, “insanın bu kargaşalıkta eline geçirdiği şey kasavet çekmekten veya can çekişmekten başka bir şey değildir, bu dünyadan erken gidene ne mutlu! hele dünyaya gelmiyen nekadar asudedir,, [2].

6 — Hayyam Epikürîdir, Maarrî gibi ciddî olarak Kelbî ve yavuz gözlü olmadığından kelbiliği ve yavuz gözlülüğü nazariyede kalmış, amelî hayat sahasında Epikürî ve Lzzet eshabından olmuştur, buna mebni hayata me'yus bir nazar ile bakmamış, saadeti zevkte, eglence-de, bulmuş, amelî hayatta (اغتنموا الفرصة بين العدمين)[3] düsturunu tutmuş, dîn hadlerini aşarak laübaliliğini arttırmış, bunun neticesinde Maadi inkâr etmiştir, Hayyam İran muhitinde yaşadığı halde hadden aşırı laübaliliği, Din alimleri ile cidali Şarkta, İslam aleminde hürriyeti vicdane nekadar riayet idildiğine belig bir şahittir. “Hayyam ! Şarap ile sarhoş olmuş isen keyfine bak, güzel bir genc ile oturuyor isen keyfine bak, Dünya işinin sonu yok olmak olunca kendini yok olmuş san, mademki şimdi varsın keyfine bak,,[4] “Şarap kadehinden günlünü şen bulundurmak, geleceği, geçmişi düşünmemek; bu igreti olan mahpus Canı bir lahza akıl zencirinden azat etmek en iyi iştir [5],, “Küfür menziline Din menziline kadar olan mesafe bir nefesdir. Şek aleminden yakın alemine kadar olan mesafe gine bir nefesdir. İşte bu aziz nefesi hoş geçir, çünkü ömrümüzün hasılıda böyle bir nefesdir. [6],, “Şarap ile oturki Mahmudun saltanatı odur, Saz dinleki Davudun lahni budur, gelmiş keçmiş artık anma, şimdiki hali hoş geçirki yaşamadan maksat budur,,[7].

- [1] عالم همه محنت وایام غم است - کردون همه آفت و کیتی ستم است
فی الجمله چو درکار جهان میکریم - آسوده کسی نیست و کرهست کم است
- [2] چون حاصل آدمی درین شورستان - چز خوردن غصه نیست یا کندن جان
خرم دل آن کزین جهان ذود برفت - آسوده کسی که خود نیامد به جهان
- [3] ایکی یوقاتی آراسنده فرصتی غنیمت بیل
- [4] خیام اگر زباده مستی خوش باش - باساده رخی کرنشستی خوش باش
چون عاقبت کار جهان نیستی است - انکار که نیستی چوهستی خوش باش
- [5] آن به که زجام باده دل شاد کنی - وز نامده و گذشته کم یاد کنی
وین عاریتی روان زندانی را - یک لحظه زبند عقل آزاد کنی
- [6] از منزل کفر تا به دین یک نفسی است - وز عالم شک تا به یقین یک نفسی است
این یک نفس عزیز را هوش میدار - چون حاصل عمر ما همین یک نفسی است
- [7] باباده نشین که ملک محمود اینست - وز چنک شنوکه لحن داود اینست
از آمده و رفته دگر یاد مکن - حالی خوش باش زانکه مقصود اینست

“Ahirette Cennet, Huri, Kevser; Şarap, Süt, Bal, Şeker, İrmakları var diyorlar, sâkı! bunu anarak bana bir kadeh çakıştır, bir peşin bin veresiyeden daha eyidir [1] „ “Cihanın doğurduğu hadiseden korkma, vaki olan şey sabit olmayınca ondanda korkma, bu bir dakikalık ömri ganimet bil, geçmişi düşünme, gelecekte korkma [2] „ “Cami, Namaz, Oruç, nevelte kadar sürecek; dilenciliklede olsa Meyhanelerde sarhoş ol, Hayyam! Şarap iç, çünkü öldükten sonra toprağını bazı kerre Surahi, bazı kerrede Desti yapacaklar,, [3] “Uçmak ve Tâmuvi kimse görmemiştir, acaba ! obir dünyadan gelen varmıdır? bizim ümidimizi, korkumuzu bağladığımız şeylerin nam ve nişanı belirmemiştir,, [4] .

7 — Hayyam tenasuh itikadındadır-bir Esege karşı okuduğu şu Şiir temamilen tenasuha kail olduğunu gösterir :

[5] « ای رفه و باز آمده بل هم کشته - نامش زمیان نامپا کم کشته »

Hayyamın meşhur şakirti Aynülküzat ebülmaali Abdullahilmeyan-cidir, Aynülküzat Ebuhamidi Gazalinin biraderi Sofiyeden Ahmedî Gazalinin de şakirdi idi, her iki üstattan müteessir olarak sofiye sözleri ile felasife sözlerini karıştırmış, Tasavvufu Felsefi meslekini tutmuş idi .

Dördüncü Devre—dördüncü devre Felsefe cereyanının almış olduğu son şekilleri gösterir, bu devrenin açılmasına Gazali esbep olmuştur. Baş Feylesof İbnisina ile Meşâî felsefesi kemale ermiş, şakirtleri tarafından şanlı bir surette idame ettirilmiş idi, bundan sonra Felsefe Medresesinde hayat tevakkufa uğrayor, Gazali ancak iki turan feylesofunun karşusuna çıkıyor, Ebualii Buhari, Ebunasri Farabi yerine geçmekle Gazali hücumlarını bilhassa Ebualiyeye tevcih etmiş, Meşâî Felsefesine, sırf kuvayı akliyeye istinat iden taharriyatı Felsefiyeye müdhiş darbe urarak, Kelâmi Felsefi Medresesine yol açmış, Ebülfetih Şehristani onun yolunda bulunmuş, İbnilhatip Razi tarafından bu Medre-

[1] کویند بہشت و حور و کوثر باشد - جوی می و شیر و شہد و شکر باشد
یک جام بدہ بہ یاد آن ای ساقی - نقدی ز ہزار نسیہ بہتر باشد

[2] از حادثہ جہان زاینده مترس - وز ہرچہ رسد چون نیست پایندہ مترس
این یکدم عمر را غنیمت میدان - از رفتہ میدیش وز آیندہ مترس

[3] تا چندز مسجد و نماز و روزہ ! - درمیکدہ ہامست ش و اردر یوزہ
خیام بخور بادہ کہ این خاک ترا - کہ جام کندو کہ سبو کہ کوزہ

[4] کسی خلد و حجیم راندیدست ای دل - کوی کہ ازان جہان رسیدست ای دل
امید ہراس ما بچیز بست کزان - خود نام و نشان نہ پدیدست ای دل

[5] İnsan gidüp Eşek gelen! adı adlar arasında gaip olan !

se açılmış Amidî ve saire ardından giderek medrese kemale ermiş, İbnisine Felsefesinin heyeti umumiyesi ret olunmuş idi. Diğer taraftan "Feylesofiül'irakayn,,Ebulberakatı Bağdadî başta olduğu halde Abdullatifi Bağdadi İbnimes'udu gaznevî gibi müstakil Feylesoflarda baş Feylesofa hücnm idiyorlar; hususa İbni Seb'in gibi mütesavvuf Feylesoflar baş Feylesofu hiçe indiriyorlar idi. Beri taraftan İbni Teymiye ve İbnilkayyim gibi en büyüy selefiler değil Felsefe Medresesine, Kelam, ve Tasavvuf Medreselerine de şiddetle muhacemede bulunuyorlardı, mütekellimlerin bu hareketlerine karşı şarkta, garbta aksul'ameller başlamış, Felsefe cereyanları başka bir şekil almış idi.

Şarkta Şihabiddini Halebî İşrakî Medresesini kemale erdirerek İbnisine gibi baş Feylesof olmuş idi, ondan sonra gelen, Şemsittin Mehemmedi şehrizorî İşrakî Felsefesini şanlı bir surette idame ittirmiş idi, Tusiler, Ebehriler, İbnilkâtibler Meşşai felsefesine çok yardım etmişler ise de yine Meşşai Felsefesi Kelâmi Felsefî tarafından bel, olunmuş idi. İşrakî Felsefesi de Tasavvufu Felsefî tarafından bel, olunmağla Meşşailer ve İşrakiler yerine Mütekellimler, Mütesavvifler geçmişler idi. Kelâmi Felsefî Medresesi pek ziyade yükselerek Mantık Feylesofların elinden Mütekellimlerin eline geçmiş, Felsefî Ahlak, Hikmet ile Şeriat beynini telif meslekleri revaç bulmuş idi.

Garpta İbnibacce tarafından Gazaliye karşı Felsefe hayatı canlandırılmış, İbni Tufeyl izinden gitmiş, İbni Ruşut Meşailerin en parlak mümessili olmuş idi, fakat ne yazık ki siyasî hadiselerin tesiri altında Garpte ilmi ve Felsefî hayat sönmüş, ankadından başka bir şey kalmamıştı.

Şarkta-Feylesof Mütekellimler ile, Feylesof Mütesavvifler edinde ilmî ve Felsefî hayat bir çok müddet devam etmiştir.

Bu devre dört zümreye ayrılır: İbnisine etrafında mücadele yapanlar; kelamcılar, Feylesoflar, Endülüs Feylesofları.

Ebu hamidi Gazalî - Gazalî gençliğinden beri cibilleti iktizası olarak hakayıkı idrake pek haris idi; dakik manalara dalar, her şeyi bilmek hevesinde bulunur, Akaidin temellerini araştırır, Mezhebin sırlarını keşif etmeğe çalışır idi, gayet zeki, gayet anlayışlı idi, Gazali etrafına baktı Dinlerdeki ihtilafı, Mezheplerdeki iftirakı gördü, fırkalaradaki taassup, Din ve Mezhebe şiddetle temessük hep taklit, veraset ve neşatten yani büyüklerin ardından gözü kapalı kitmeden, ana, baba, ailenin nüfuzu altında kalmadan, mühite uymadan ileri geliyor idi, bu öyle bir hal idiki zihin bir marifete öyle bağlanır, o derece ondan hoşlanır ki kendini ondan ayırmaz idi. Gazalî bu hususları düşündü,

taşındı, ölçtü biçti, nihayet bir taklidi diğer bir taklitten üstün tutma-
ğı ahmaklık, avanaklık, şaşkınlık buldu, kalbinden taklit bağı çüzüldü,
kayt zinciri kırıldı, ilmi hakikî ve yakinin şüphe ihtimali kalmayacak
surette münkeşif olacak bir ilim olduğunda asla şüphesi kalmadı, ar-
tık yakine ermek için bütün bilgilerini temelden kurmak gerek idi.

Gazalî yakini elde etmeğe çalıştı, nazarında enzor şey hakkı ba-
tıldan ayırmak idi, bunun için her vartaya atılıyor idi, bubabta « لا تعرف »
[1] dusturını ele aldı, Gazalî vartalardan kur-
tulmağı ancak Hürriyeti enzar ve efkâr ile husule geleceğini ilk mer-
hale yaptı, taklidi avâmın boynuna sararak ilim taliplerine kat'î su-
rette harâm, bil'akis nazar ve istidlali vacip kıldı, hürriyeti efkâr ha-
kikate vusul için bir şartı zarurî idi, fakat şart kâfi değil idi, basireti
açık olmayı, kalbin safi olması şartı kâfi idi. Gazalî ilk önce maluma-
tını araştırdı birde ne görsün, hissiyat ve bedihiyattan başkasına em-
niyeti yok idi, nazariyat öbir tarafta kalmış idi, bu ikisini gereği gibi
düşünmeğe başladı, iptidadan hissiyatta şüpheyeye düştü, mahsusata
itimadı kalmadı [2], itimadı yalnız akliyatta idi, fakat biraz sonra ak-
liyattada şüpheyeye tutuldu[3], artık bedihiyata da itimadı yok oldu, çün-
ki akıl mebadisinin vüsukini isbat edecek sağlam bir rehber bulamadı.
Gazalî tam bir itimat aradığı halde ne çareki bunun bucak bucak geri
çekildiğini gördü, yakın için bir mîstakitâm bulamadı, Hisbanî vadisi-
ne düştü, manen ve halen Sofestaî oldu, fakat lafzan ve kalen Sofes-
tailigi ortaya koymadı, bu hal iki ay kadar devam etti Gazalî
« الناس نيام فاذا ماتوا انتبهوا » [4] eserini göz önüne getirerek dirimi Rüya, ölü-
mü uyanıklık sayarak bir daha düşümeğe başladı « فكشفنا عنك غطاءك »
[5] nazmı kerimi mucibince insan öldükten sonr ona
şimdiki müşahedelerinden başka bir takım eşyanın zahir olabileceğini
hatırladı, bu gibi hatıralar nefsine bir düğüm bağladı, bu düğümü çözü-
mek için çareler aradı, düğümü çözecek çareler bulamadı, çünki bu
düğümün çözülmesi ancak delil ile mümkün olabilecek idi, delil ise
evveliyattan tereküp eden mukaddimlere bağlı idi, evveliyata ise
itimadı yok idi, artık delilin bulunmasına imkân görülemedi, hisbanî-

[1] Hakkı ademler ile bilme, Hakkı bilki hak ehlini bilmiş olasin .

[2] Çünki havassın en kuvvetlisi olan hassai basıra gökte pek küçük bir yıldız görüyor,
halbuki hendese bürhanları onu arzdan büyük gösteriyor, evvela hisse itimat idiyor, fakat hakim
akıl gelince ona itimadı kalmıyor .

[3] Çünki idraki aklının ötesinde gizli bir hakim bulunupta hakim akli yalan çıkarmayaca-
ğını hiç bir şey te'min edemiyor idi .

[4] Nas uykudadır, ölünce uykudan uyanırlar .

[5] Gözünden perdeyi kaldırdık, bu gün gözün kezkindir her şeyi göre bilirsin .

ligi devam etti; o sırada ölüm ile hasıl olacak olan uyanıklık kalbe ilka olunan bir nur ile ölümden evvel hasıl olabileceği kalbine doğuyor, artık mahza cudı ilahiden feyezana eden bir nur sayesinde Sofes-tailik derdinden kurtuluyor, o nuri ilahiye müterakkip olmağı vacip görüyor.

Gazalî bu hikâyeler ile Hakkı araştırma uğurunda sai ve gayretin ne mertebede olmak lazım keldiğini, aranılmayacak olan şeyleri bile aramak mertebesine kadar ilerlemenin elzem bulunduğunu an-ladıyor. [1]

Gazalî nuri süphani sayesinde hem Dinî itikadın hakikatlerine, hissiyatı ahlakiyenin güzelliklerine; hem bütün ilmin, bütün istıdılalın temeli olan Aklın mebadii ulasının hakikatine itimat eylemiş, bir daha şüpheye tutulmamış idi; çünkü aradığı yakın ve huzuci bulmuş idi.

Gazalî şüpheyi marifet için bir tarık sayıyor, “şek Hakka isal eder,, dusturini vaz idiyor bu dustur altı asır sonra Dekart ile De-kartcılar tarafından müdafaa edilmiş idi.

Gazalî bundan sonra hakikat taliplerinin yollarını, bilgilerini araş-tımağa, nihayetine ermeğe kalkışıyor, Hak ve Hakikat taliplerini dörde ayırıyor: Mütakellimler, Feylesoflar, Batıniler, Mütessavvifler [2].

Mütakellimler“ehli rei ve nazar,,Feylesoflar“ehli mantık ve bürhan,, Batıniler ve ya Talimiler“ehli talim ve İmami Masumdan iktibas ile mümtaz,, Mütessavvifler“ehli keşif ve müşahede,, olduklarını iddia edi-yorlar idi. Gazalî hakkın bu dört fırka arasında dönüp dolıştığına kail olmakla bunlardan birinin hak yolunda bulunacaklarını hak bu dört yolda bulunmazsa artık onu idrake tama' edecek bir yol kalmadığını şüphesiz biliyor idi [3].

Gazalî evvela İlmi Kelamı eyiden eyiye tetkik etti, İmamların Mu-hakkıkların Kıtaplarını dikkatli dikkatli gözden geçirdi, nihayette bu İlmi işe yarar bir İlim bulamadı, çünkü İlmi Kelamın maksadı ammenin akaidini ehli bid'atın teşvişinden hıfız ider isede hakayıkı keşif etmez idi, bu ise Gazalînin işine yaramadı.

İlmi Kelamdan sonra Felsefeyi de serbest bir fikir ile tetkika baş-ladı, Felsefe Medresesinin teessüsü üzerine Mutezileyi ret ile uğraşan ehlisünnt de Felasifeyi redde başlamışlar idi, nazarlarında Feylesofların

[1] Çünkü evveliyat hazırdır, matlup degildir, evveliyatı araştırmak lazım gelmez iken Ga-zalî yine onları araştırmaktan geri durmuyor, bu hal taharri olunacak şeyleri taharride asla tak-sırı olmadığına delalet eder.

[2] Gazalî Selefilere Kuran tarikinde gidenleri taksim harici bırakıyor, bu ise o sırada bu tarika ademi vukufunu gösterir, fakat son deminde Sofiye tarikinden Selefîye tarafına, ehli hadis yoluna girmiş idi, hadis ile iştiğale evkatını hasır etti, fakat ömrü vefa etmedi.

[3] Çünkü taklit vadisinden döndükten sonra bir daha o vadiye dönmek imkanı yok idi.

akidesi fasit idi. Feylesoflar akle pek ziyade itimat edüp Felsefei kadimeyi Vahyin üstüne koymuşlar idi, daha ilk asırda başlayan hareketi fikriye münazara zevkini artırmış idi, Din alimleri alenî surette muhaliflerini ret ederler idi, Hulefâ ve Umerâ huzurunda hüccet getirirler idi, bu babta pek çok reddiyeler yazılmış idi. Eş'arî, Bakillanî, Ebülmaalî gibi [1] İmamlar hep Felasifeyi ret ile meşgul olurlar idi, usuli Din talim olunurken Maddiyun ile Senviye, İsevîler ile Yahudiler, Mülhidler ile Berahimeyi ret hususlarında talim olunur idi. Ğazalî bu sebeble Feylesofları reddi ve münazarayı pek eyi öğrenmiş idi [2], Bağdat Ekademesine tayini sırasında bu meslegin bihakkın ehli olmuş idi. Ğazalî pek eyi münazaracı olmakla beraber hüsnü beyane malik idi, lisani fasih idi, belîğ bir hatip idi, [3] ruhiyatta yüksek bir derecede idi Felsefenin müntehasına varılmadıkca o ilimde ki fesade ittila hasıl olmayacak idi, bu cihete şimdiye kadar Din alimlerinden himmet ve inayetini sarf etmiş hiç bir kimse görmiyor idi, Kelam Kitaplarında görülen kapalı, bir birine uymayan Felasife sözlerine itimat edemiyor idi, künhüne vasil olmadan redde kalkışmak kör körüne ok atmak, karanlığa kubur sıkmak gibi olacak idi, o vakite kadar Felasifeyi ret eden Mütekellimler mücerret işiderek ret etmişler idi, işte bu hal Ğazalînin Felsefeye olan neşatını artırdı, bir üstazdan öğrenmeksizin mücerret Kitaplarını mütalaa ederek tedris vakitlerinden ihtilas ederek iki sene-den az bir müddette Felsefe ilimlerinin müntehasına erdi. Ğazalî Felsefe ilimlerinde her kim olur ise olsun onunla müzakere eder idi, Ömer Hayyama Hey'et hakkında sorduğu sual bundan naşi idi. Ğazalî bir sene kadar daha tamik etti.

Artık Feylesofların tahkiklerine, tahminlerine şüphe kalmayacak merbebede muttali oldu, Ğazalî Felsefeyi İbnisinanın Kitaplarından öğrenmişti, hatta hakkında « امرضة الشفاء » denmişti, bununla beraber İhvani safa risaleleri, ile Ebu hayyanı Tevhidinin ve emsalinin risalelerinden istifade eylemişti. Ğazalî çok yerde İbnisinaya itimat eder idi, hatta bazı kerre sözünü bozmaksızın aynile nakl eder idi. Ğazalî Felasife ilmini altıya ayırdı, sırasile Riyaziyat, Mantık, Tabiiyat, İlâhiyat, Ahlak ve Siyasiyat haklarında hükmünü verdi. Ğazalî Riyaziyatı umuri burhaniyeden buluyor, anlaşıldıktan sonra inkarına mecal kalmaz diyor,

[1] Ebül Maalî Ğazalînin üstazıdır, Ğazalîyi yetistsren budur, üstazında kaydi taklit pek hafif idi, bu hal Ğazalîdeki fitratı tahrik etti, Ebül maalî İmanı taklit ile değil basiret ve tetehbü ile kabul etmişti. Ebul maalî nazarı akliye ihtimamı artırmış idi.

[2] Ğazalînin şeriki Havafi münazarada Ğazalînin fevkinde idi.

[3] Şeriki keyalhirasi beyanda Ğazalîden üstün idi. Ğazalî hatsiyatta bütün şeriklerini kesmiş idi.

Riyaziyatta Dine taalluk eder bir şey bulmuyor, Mantıkıda Dine taalluk eder bir şey görmüyor, Mütetekellimlerde de Mantıkta bedel nazar, Cedel, Medarik ukuli vazetmişler idi, yalnız Mantıkçılar çok dalmışlar idi, Tabiiyyatta inkar olunacak bazı muayyen meseleler buluyor, onları zikrediyor. İlahiyata gelince Ğazalî Felsefenin hatalarının en çoğunu burada buluyor. Mantıkta şart ittikleri burhanlara İlahiyatta ifa edemediklerini görüyor; bundan dolayı İlahiyatta pek çok ihtilaflar zuhur etmiştir. Felasife bir çok fırkalara ayrılmışlar isede başlıca onları üç büyük fırkaya ayırıyor: Dehriyun, Tabiiyun, İlahiyun.

Dehriyun Sanii alemi inkar etmekle Ğazalî bunlara Zındık diyor [1].

Tabiiyun sanii alemi ikrar etmişler ise kuvayi akliyei insaniyeyi mizacı insaniye tabi tutmakla mutlak olarak maadi inkar ettiklerinden bunlarada Zındık diyor [2].

İlahiyun - Sukrat, Eflatun, Aristo gibi Feylesoflar dır. Farabî ve İbnisina gibi islam Feylesofları da burada dahildir, İlahiyun da Küfür ve bidatten kurtulmamışlardır, Ğazalî İslam Feylesofları içinde Farabî ve İbnisina kadar Aristo ilmini temamilen islama nakil eden bir Feylesof görmüyor, başkalarının nakilleri teşvişi mücip, te'vil ve tefsire mühtaç görüyor, teşvişi kalp hasıl olup anlayamadığı şeyi İnsanın ret ve kabuli kabil olamayacağından ancak Farabî ile ibnisinanın nakillerine itimat ederek Aristo Felsefesini, Meşşâî Felsefesini tenkit ediyor, onları bir kısmında Küfre, bir kısmında da bidate nisbet ediyor, bir kısmının da inkarını vacip bulmuyor, bütün kalatlarını yirmi asla irca ediyor, üçünü Küfre, on yedisini Bidate nisbet ediyor, kısası Riyaziyat hakkında itiraz olunacak bir şey bulmuyor, asıl itirazlarını Tabiiyata ve İlahiyata çeviriyor, Tabiiyatı hakikat ile gizip karışık, İlahiyatı umumiyet itibarile hakikate muğayir bir halde görüyor [3], Felsefe ilimlerine Dinî bir miyar ile kıymet veriyor.

Ğazalî Felsefe ile de Kelam ile olduğu gibi maksat hasıl olmayacağına karar veriyor, bundan sonra batınî talimatını tetkika koyuluyor, onların Mezheplerinin hakikatineda gereği gibi vakıf oluyor. sırlarını iyiden iyiye anlıyor. Sahibi Şeriatten başka bir Müallim bulunamayacağını müdafaa ediyor, sözlerinde hiç bir faide bulamıyor.

Artık Aklın bütün matapları ihata hususunda müstakil olmadığına, bütün müşküllerden hafa perdesini açacak iktidarı bulunmadığına kat'î

[1] Ğazalînin bundan hanki yunan Feylesoflarını kasıt ettiği temamilen anlaşılıyor.

[2] Bununla Sukrattan evvel gelenleri kast ediyor.

[3] Ğasali siyasiyat ve ahlak Kitaplarını kale almıyor, siyasiyat Kitaplarındaki güzel sözleri Peygamberlerin Kitaplarından, ahlak Kitaplarındaki güzel sözleri de Sofiyenin sözlerinden alarak karıştırdıklarını beyan ediyor, bu iki nevi Kitapta her sözü ret etmeği muvafık bulmuyor.

surette karar veriyor; hakikatlere ermek için derin derin yerlere dalan Ğazalî Hakkı zikir olunan üç tarikde bulamıyor, sonbir ümidini Sofiye tarikine bağlayıyor, Gazali, Sofiye tarikinin İlim ve Amel ile tam olacağını, tasfiye tariki olduğunu biliyor idi, fakat kendisine İlim Amelden kolay gelmekle Tasavvufu Kitaplardan tetkika başlıyor[1] mütalaa iel öğrenilmesi mümkün olan şeyleri temamilde elde ediyor. Fakat ahassuhavas mertebesine irmek için zevkusuluk ile sıfatları kemal bolmak ile hasıl elacağını derpiş ederek tasfiye yolunu tutuyor. Artık İmen ve halen kemal sahibi oluyor, bu yolda muradınır eriyor aradığı huzur ve yakini burada buluyor.

Şarkın İlmürfan merkezleri olan Horasan ve İrak diyarında Gazalinin sit ve şöhreti afakı tutmuş, "Hüccetülislam," ünvanını almış, pek müm-taz bir sima olan Hüccetülislam İslam Dininin Felsefeye faik olduğu ğayesini gözetmekle baş Feylesofun kaşusuna çıkmıştır.

Baş Feylesof Eboali ile Hüccetülislam Ebuhamit—baş Feylesof İbni Sina ile Hüccetülislam Ebuhamidi Ğazalî meslek itibarile ayrı yollardan gitmişleridi.

İbnisine bir meseleyi hal etmek için tertibi aklîde şayanıhayret bir kudret gösterir, Ğazalî ise zihnin bu ameliyelerini aldırılmaz, nazari akliye o kadar kıymet vermez.

İbnsina temamilde akliyündandır, his ve tecrübe ile elde edilen malûmatın yakini ve zarurî olması bir kıyasi hafiye bağlıdır, Ğazalî de akliyündan sayıla bilir, nazrında İlim yakın ifade eder, yakini aklî bedihiyat ve hissiyattan alınır, evvel emirde akıl bunları araştırır, sonra sahih veya ğayrı sahih hükümlerinden birini verdikten sonra bunlara itimat eder, his yalnız eşyanın zahirini idrak eder. Eşyanın batınını, illetlerini, suret ve keyfiyeti hususlerini, hakikatlerini idrak eden akıldır.

İbnisine aklın bütün kuvvetine tam bir itikatte bulunur, akıl sayesinde bir meslek vaz eder, Ğazalî eserleriyle sabit olduğu üzere celdde pek mahir olmakla maharetini aklın aczini ispat, mertebesini tenzil için kullanıyor.

İbnisine Felsefede İkanî mesleğindedir, tek tasdika inanır, Ğazalî ise istidlalı oyuncak yerine koyarak, her iki manayı netice verebileceğine, aksinide isbat edebileceğine kadar varır. Ğazalinin bu re'yi bu günde kıymetini muhafaza ediyor, Kant bunu tutuyor. İbnisine aklı İman üstündé tutuyor, Felasife İlmi ile Vahye mütesavi bir surette İman ettiğini iddia etmekle beraber bilfiil Felasife İlmine tatbiki hareket ediyor, Ğazalî ise Vahyi sarsılmaz bir temel ve doğru yol

[1] Haristi Muhasibinin 'Ebu talibi mekkinin Kitaplarını; Ebueyzedi Bestamiden, Güneydi Bağdadiden, Şibliden nakil olunan müteferrik malûmatı mütalaa başlıyor.

bularak ona bağlanıyor, şükadar ki, İbisananın Felsefeye vaz etmek istediği zamanı mantıkıyı, bu aklî irtibatı terfik ediyor, bütün mantık şartlarını havi olan nazari sahih bulur "Mantık bilmeyenin İlmine itimad yoktur,, hükmünü veriyor.

Gazali İtikâdî olan mesaili Mantık dairesinde sağlam bir surette toplamak hususuudaki mesaisi esnasında Ahlak ve Zühdi asla elden bırakmıyor, işte bu nokta itibarile Gazalî İbnisinaya faiktir dinebilir, vakıa İbnisine ahlakın ehemmiyetini takdir etmiş isede hususi bir surette meşğul olmamıştır, hikmeti ameliyeye itinası azdır, Züht meseleleri ile, Mezheplerin inceden inceye tetebbü ile canlı bir surette asla meşğul olmamıştır, hayati serbest geçmiştir, başlıca hazzı zihnin faaliyetindedir. Gazalî ise fazilet amellerine dalmış, Tasavvuf yolunda gitmiştir.

İbnisinada Tasavvuf temamilen aklî bir meyl dir, İlâhiyatın bir tetimmasıdır, İlâhiyat mahzi nazari aklı üzere müessesedir, İbnisine hakiki bir mütesavvife den değildir, haddi kemale iren bir Ruhun hazzı alası, eşyadaki nizamı umumiye alemin hakayıkını te'sis ile idare eden, kendilerinde her güzelliğin sîrrını taşıyan akıl olan bir Allahtan sadır olan maaniyi bilmekten ve derin derin düşünmekten ibarettir. Gazalîde Tasavvuf başlı başına en yüksek bir ilimdir, İlâhiyat mahzi nazar üzerine müesses değildir, mutlak ve nihayî olan illetler Felsefede zabıt olunamamıştır, Tasavvuf ruhun irade sahibi, bütün manevî kemalatın misali ve camii olan Allaha irmesinden (فناء في الله) dan ibarettir.

İbnisinaya göre eseri felsefide muvaffakiyet ruhun heyecanı; tam bir itminanidir Gazaliye göre saf bir kalbin huzur ve sururudur [1].

İbnisine daha sert, daha mert dir, kudreti akliyesi ile, aklın kudretine olan imani ile daha ziyade te'sir eder; Gazalî daha yumuşak, daha alçak gönüllü, daha derunîdir [2]. kalbin feyezani ile, Dinî İmanile dada ziyade hoş kider.

İslame, zamanlarına şeref viren bu iki büyük Alimin mesleklerindeki ziddiyete nazarı dikkate layıktır. Dünya kuralarından beri bu iki temayül vardır, bir temayüldeki İnsan Aklın kuvvetine güvenerek kendi dehasile en yüksek gayesine irebileceğine inanır, diğer temayülde ki İnsanlar ise ya çalışmaktan tevellüt eden yorgunluk ile veya içine düşdüğü tenakus çukurları ile, veya itikadın tesiri ile biraz cesaretsiz olur-

[1] Gazali feelsefeyi, gizli olan muzlim noktalarını def ederek Müslümanlar için makbule geçecek bir hale koyuyor.

[2] Gazalî alim için üç Mezhep beyan ediyor : 1 — Mühitin mezhebi ki münazaralarda takip ettiği mezheptir. 2 — Taliminin mezhebi ki talim ve irşatta takip ettiği mezheptir, bu mezhep müteallimin anlayışına göre değişir. 3 — asıl kendisinin Mezhebi ki nazariyattan münkeşif olup nefsinde itikat ettiği mezheptir, bunu ifşa etmez.

Mümkünün yaradılması bir çok mümkünler arasında bir tayin ve tahsis iktiza eder, bu nokta Gazalî Felsefesinde değil, bütün Felsefelerde en mühim bir meselededir. Gazalî bu noktayı destek yapmış, temamilen meydana çıkarmış olmasından dolayı büyük bir şeref kazanmıştır; eşyanın menşesinde bir çok mümkünler arasında bir muhasıssın, iradenin varlığını tasdik etmek zarurimidir? yoksa Alem bizzaruremi meydana gelmiştir? Son fikri Feylesoflar iltizam ediyorlar; Gazalî iradei İlahiyeyi delil göstererek iradeyi mütesavi mümkünler arasında bir şeyi tahsis keyfiyetinden ibaret görerek irade taraftarı oluyor, ahlakî meslekini tutuyor, İbnisina ise bubapta icabî, aklî oluyor.

Gazalî bir mümküni tayin eden bir silsileye başlayan bu hakimiyetifaale fikrini namütenahi meselelerinde de kullanıyor, Feylesofların bu meselelerde zaif cihetleri vardır, bir kerre geçen müddetin namütenahi olduğunu kabul ederler, diğer taraftan halihazırdaki hayyızın, illel ve malulat silsilesinin namütenahi olduğunu inkâr eylerler. Gazalî geçen zamanın namütenahi olması meselesine şiddetle hücum ediyor, zemandaki namütenahilik ile mekândaki namütenahilik arasında mantıkî hiç bir fark bulmuyor. Feylesoflar nasıl "Alemin işgal ettiği mekânın ortasında ne boşluk, ne dululuk yoktur [2], Alemin haricinde bir hayyiz yoktur " demişler ise Gazalî de ona mukabil,, Alemin geçirdiği zamanın ötesinde ne ilk, ne son yoktur, Alem haricinde asla bir müddet yoktur, zaman alem ile birlikte alem gibi yaratılmıştır,, diyor. Gazalî zaman ve mekânı hakikati hariciye olmadan ziyade kuvvei mütehayyilemizin veya idrak hissimizin mümaresesi şartları gibi sayıyor. Zaman ve mekânın temdidi kuvveyi mütehayyilenin mahsulü görüyor, "Kuvveyi mütehayyile akele tabi olmaz,, diyor. Gazalî nin bu telakkisi fikri felsefesindeki derinliğine, hazakatine şahiddir. Garpte Kanttan evvel Şarkta Gazalî tarafından ortaya konmuştur.

Gazalî "Felasife, geçen zamanın namütenahi olduğunu kabul ederler ise illeli namütenahi olduğunu ret edecek hiç bir vecih bulunamayacağından, Allahın alemin faili, alemin de Allahın sun'î ve fili olduğunu isbatten âciz olurlar,, diyor. Alemin kidemine kail olupta sanii inkâr eden Maddiyuni alemin kidemi ile beraber Allahı kabul eden İlahiyundan daha mantıkî buluyor.

İlahiyunun bu bapta kat'î delilleri imkân delilidir [2].

ise ona Mümkün deriz, şayet buna aklen bir mani var ise ona da muhal adını veririz; şayet madum olduğunu takdir edemez isek oda vacip adını alır. Bunlar hep akli bir takım kazıyyelerdir, bir mevcuda mühtaç değillerdir ki onlara bir vasıf aranabilsin.

[1] « لا خلا ولا مالا » .

[2] İllel silsilesinin her bir haddi ya vacip veya mümkün olur, Vacip ise illete mühtaç değil.

Gazalî bu delili de red ediyor [1].

Gazalî alemin beka veya fenası meselesinin ittifakı umumi ile akıl yolu ile değil ancak Şeri menbainden hal olunabileceğini ortaya koyar “yalnız Ebul huzeyl Alemin sonu olduğunun zarureti Akliye ile sabit olduğuna kaildir,, diyor. Elhasıl koca imamın namütenahi gibi en büyük bir meselede reyi pek açıktır, Hisbanîlik kokusu yoktur, Zemanda, Mekânda, illiyette silsilelerin mütenahi olduğunu iddia ediyor, namütenahi adet bile kabul etmiyor. Gazalî istediği zaman karşısındakilerini mukabil bir reye düşürmek için “Letaifülhiyel,, e müracaat ediyor, delilleri gayet mahir bir surette tertip ediyor, onları ittiham etmek için kullanıyor? yoksa reyi mahsusu asla değişmiyor.

Gazalî nazarında namütenahinin kuvve ve file ayrılması ehemmiyeti haiz değildir, halbuki bu mesele İbnisinada bir ehemmiyeti haiz idi [2]. Gazalî bu meselelerde meşâiler gibi düşünmüyor: Vahye tabi olarak Halık, Mürit « فعال لما يريد » Kaadiri mutlak olan, kendisinden başkasının sonubulunan, kendisinden hikmet ve illet sorulmayan [3] bir iradei süphaniyeye inkiyad etmiş, tâzime alışmış olmağla nazarında «ماسوی» küçülmüş; maddenin eskiligi, büyüklüğü, bolluğu kendisine hiç bir tesir yapmamıştır, Gazalî her manasile müvahhid dir.

2 — Sıfatı İlahiye-Din alimleri bu meselede pek çok yorulmuşlar, karşılıklı fırkalara ayrılmışlar idi. Gazalî bu meselede Felsefenin Mütezileden maada bütün müslimine muhalif olduklarını ortaya koyar [4]. Felasife mebdei evvelin teaddüdünü icab edecek hiç bir sıfat kabul etmiyorlar, sıfatı Bari hakkında yapılan tarifiresmî [5] hep tarifi lafzî telakki olunmuş, idraki kabil olmayan zatinin ancak selbî olarak bir tarifi resmi kabul olunmuştur. Her bir şey Güneşten ziyanın suduri gibi zarurî olarak Allahdan sadır olur, şukadar ki ona ilmi, Kudreti, İradesi taalluk eder, her şey'i kudretinin aynı olan iradesile diler, İl-

dir, mümkün olunca silsile mecmuu da mümkün olur, artık silsile haricinde bir vacibe mühtac olur .

[1] Her bir haddi için sahih olan bir hal mecmuu için sahih olmaya bilir, silsilenin her bir haddi mümkün yani zati üzerine zait bir illete mühtac olur, fakat mecmui zati üzerine zait bir illete mühtac olmayup vacip olabilir. Netekim Alemin kidemini kabul ittikden sonra gice ve gündüzün biri biri ardınca gelmesine karşı, her birinin birer başlangıcı olduğunu fakat mecmuunun başlangıcı olmadığını kabul ettiniz .

[2] Netekim bilfiil namütenahinin imkânını ret ediyor, fakat hareketin bilkuvve namütenahi olduğunu ortaya sürüyor idi .

[3] « لا يشئل عما يفعل »

[4] Anlaşıyor ki Gazalî zamanından sonra Mütessavvifede Sıfat meselesinde Felasife ve Mütezile ile birleşmişler dir .

[5] Description .

vellüt edeceğini meydana koyuyor, bu itikat kıdemi alem itikadı gibi İslam Dinine hiç bir veçhile uyamayacağından İslam fırkasından hiç biri bunu kabul edemeyeceğini, Küfür sayılacağını kat'î olarak beyan ediyor, delillerini vâhi sayıyor .

4 — Nufusu Felekiye nazariyesi— Gazalî“Vahitten ancak vahit sadır olur,, düsturuna istinat ederek Eflâk vasıtasile kesretin suduru meselesinde pek mutedil, Yunan tesirinden pek azâde bir halde bulunuyor: bu meseleyi, Felasifeye meydan okumak için kendi lehine çeviriyor: “Bu meselenin muhal olması iddia olunamaz, Cenabıhak her cisimde, Hayat yaratmağa kadirdir, hayat için şekli mahsus şart değildir, eğer bu husus sâhîh ise ancak İlham veya Vahi ile bilinebilir, buna Akıl için yol yoktur, Felasifenin bu bapta delilleri, tahminden, zandan ibarettir,, . Fakat nüfusu Felekiyenin bu alemde hadis olan bütün cüz'ilere muttali olması, Levhimahfuzun nüfusu felekiyeden , Kalemın Ukulî mücerrededen ibaret bulunması, Melaikei mukarrebiniñ ukulî mücerrededen başka bir şey olmaması gibi hususlar nüfusu felekiye faraziyesine bina olunmuş isede delilsiz bir iddiadan ibarettir,, haddizatında de batıldır .

İlâhiyata ait olan cidaller burada hitam buluyor .

5 — Nefsi insaniye -a-Feylesoflar, maneviyetçiler gibi ruhun tecerrüdünü, kendi kendine kaim bir cevheri ruhanî olduğunu, maddî olmadığını kabul ediyorlar, Feylesofların getirdikleri delillerden bazıı kuvvetli, akidei diniyeye kuvvet verir, faideli görünür idi. Gazalî Feylesofların delillerini tadat ve tahlil ettikten sonra her birini altüst ediyor, tutulacak yerini bırakmıyor, maneviyetçi Feylesoflar ruhun tecerrüdü hakkındaki delillerin hepsini Gazalinin berbat etmesine aslâ müsaade etmezler. Şu kadar ki “mâkullerin mahalli madde olamaz,, delili azmı hala kıymetini muhafaza ediyor. Gazalî bu davayı kabul etmekle beraber Feylesofların 10 delillerini de çürütmesi gösteriyor ki şer'in yardımı olmaksızın mücerret akıl delilleri zaif kalıyor. Nefsin tecerrüdüne Gazalî, Ragıbı İsfahanî, Halimî gibi muhakkıklar, ekseri mütesavvife kail olmuşlar idi .

B — Feylesoflar nüfusu insaniyenin ebedî olduğunu, ona fenâ âriz olamayacağını iddia ediyorlar, Gazalî bu bapta getirilen iki delili izah ettikten sonra çürütüyor, fakat nefsin bakasını inkâr etmiyor.

C —^eGazalî bundan sonra haşri cismaniyi inkârlarını, nususu temsile hamletmelerini şiddetle reddediyor, onlar ile beraber haşri ruhaniyi kabul ediyor, haşri cismaniyi inkârlarını şer'a muhalif görerek küfür sayıyor, haşri cismanî ile haşri ruhaniyi cem'i daha kâmil görüyor, şer'i muktezası üzre tasdik olunanı vacip sayıyor .

Halbuki İbni sina, haşri cismaniye inkâr etmediğini "Necat,, da tasrih etmekle Gazalının İbni Sinayı istisna etmesi lazımgelir iken susması nabecadır.

Ğazalının, Ruhun tecerrüdi gibi mühim bir meselede Maddiyun yolunda ret silsileleri, Aklinazarı aleyhindeki hücumlarının son haddini teşkil etmiştir dene bilir [1]. Bunun gibi İliyet meselesinde daha ileri gitmiştir; bununla beraber bu meselelerde Ğazalının selefleri vardır . Ğazalî İliyet meselinde tam bir Eş'ari oluyor.

6 — İliyet mebeidi - Ğazalini İliyet mebeidinde sözü kat'i olduğu kadar kısadır "İliyet diye alışdığımız şey ile Mâlul diye alışdığımız şey arasındaki iktiran gözlerimizde zarurî değildir. İlet başka, Mâlul başkadır, birini inkâr diğerini tasdik veya birini tasdik diğerini inkâr değildir, su içmek ile kanmak, yemek ile doymak, Föneşin doğması ile ışığı, ölüm ile cesedin dağılması gibi ekseriya birbiri ile rast gelen bütün mukterenatın hiç birinde zaruret yoktur, bunlar birbiri ardınca hasıl olmuş ayrı ayrı şeylerdir, biri diğerinde müessir degildir, bu gibi bütün hadisatı tabiiyede amil ve müessir yalnız Allahdır, Allah, alemin bekasını te'min eden bu birbiri ardınca olan vakaların yekâne ve hakıki halıkıdır, onun fili asla kesilmez, her an yenileşir, Allah dilerse İlet ve mâlul hayalinde bulunduğuz şeyleri kudretile bir yerde bulundurur, fakat her an bir yerde bulunduğunu bozarak Mücize didiğimiz şeyi ihdas ide bilir,, .

Ğazalî böylece İliyet mebeidini inkâr edieor, İliyet mebeidini, tabiat kanunlarını âdi görüyor. Tabiat kanunları Hakkın emrile vaki oluyor, iradei bariyi tahdit eden layetezelzel hiç bir kanuntabiât görmiyor, tabiat kanunları müstemir bir sayrurete bina kılınmağla beraber cenabıhakkın tesirine bağı kalıyor, böylece mücizenin imkânını ispat ediyor, harikuladeleri mümkün görmeyen Feylesofları red eyleyor, Feylesofların esbabı tabiiyedeki Telazum mezhebini Mütezilenin Tevellüd mezhebinden başka bir şey görmiyor. Şark imamı Garp feylesofu Hüyume mübeşşir oluyor.

İliyeti inkâr meselesi Ğazalının ehemmiyeti mahsusa atf ettiki İlet ve Mâlulat silsilesinin namütenahi olduğunun ademi imkânını gösteren delili rahnedar ediyor, İliyet nazariyesi hiç olunca "teselsülüilel,, aslının ne kiymeti kalır, artık Ğazalının Hisbanfligine iki büyük huddattan başka bir şey kalmaz: Namütenahi adedin ademi imkânı, mümkünler arasında bir tayin mebeidinin zarureti; namütenahi adedinin ademi imkânı meselesinde bugün de bir çok mütefekkirler imami Ğazalî ile

[1] Ğazalının daha yüksek, daha faideli, daha hoş, gördüğü bu bahiste Feylesofların Aleyhinde bulunması aceba kendisine bir pişmanlık duyğusu vermişmidir?

beraber tevakkuf ediyorlar [1], haricte Hayyizin veya geçen müddetin namütenahiligin imkânına karşı bugün de hiç bir delil malum değildir; mümkünler arasındaki tahsis aslına gelince onu pek az zihin inkâr edebilir, nazarı mabaddettabîi sırasında hisbanilere karşı son destek işte buradadır. Bu nokta bütün müayyen bir meseleyi kurar iken temel taşı, köşe taşıdır.

Ğazalî Felsefe temelini buraya kadar kazdığından, ona cedel tokmağı vurup çın çın öttürdüğünden naşı büyük bir meziyeti haizdir; Tehafeti “Felsefî bir ruhten aridir,, sözi insafzılıktan başka bir şey değildir.

“تهافت التہافت” Ğazalinin Tehafeti yarım Asırdan ziyade bir müddet sonra Endülüs feylesofu İbnirüşt tarafından karşılandı, İbnirüşt Felasifeyi müdafaaya kalkışarak oda “تهافت التہافت” yazdı, Ğazalî mesleki felsefiyi çürüderak yıkmak emelile kitabın adına tehafüt demiş idi, İbnirust de Ğazalinin eserinin çürüklüğünü, yıkılmasını emel edinüp aynı lafzı kullandı. İbnirüşt Tehafetinde evvelâ Ğazalinin ret edeceği sözleri nakl ettikten sonra redde girişdi, pek çok sözlenini bürhandan, yakından ari buldu. Hikmette olduğu gibi Şeriatte de hataları bulunduğunu iddia etti, getirdiği delillerini mahzı şüphe, müşekkik saydı, bir çok kimseleri Hikmette de Şeriatte de yoldan çıkardığını olu orta söyledi, Ğazalinin bir takım sözlerinde cedelin en yüksek mertebesini gördü, yalnız bürhane iletmez dedi, bir takım sözlerine de safsata hükmünü vermeden geri durmadı, sahih olmamakla beraber kanaat verici sözleri de olduğunu beyan etti, Ğazalinin Felasifeye savurduğu “Telbis,, sözünü ibnirüşt Ğazaliye iade eyledi, Ğazalinin Felasife namına verdiği cevapları müvekkilin izin vermediği sözleri söylen bir vekile benzetir.

İbnirüşt Felasifeyi müdafaaya ediyor, bununla beraber Şer’a de büyük bir kıymet veriyor, aklibeşerinin idrak edemediği hususta Şer’a müracaat etmenin Vacip olduğunu; Vahi tarafından telakki olunan İlimin aklın bildirdiği ilimlerin mütemmimi bulunduğunu, aklın aciz kaldığı herşeyi Cenabıhakkın Vahi tarikile ifade ettiğini, iltizam ediyor. İbnirüşt Ğazalinin zamanında tek, Milleti islamiye arasında siti pek büyük olduğunu asla inkâr etmiyor, ancak bu muvaffakiyetin yalnız Felsefe Kitapları sayesinde hasıl olduğundan bilfarz bir şeyde hata bile etseler onların nazarı aklıdeki fadlû şereflerini ulu orta inkârı nankörlük sayıyor, Mantık fenninden başka ellerinde hiç bir şeyleri bulunmasa bile yine onlara teşekkür etmeği Vacip görüyor “Ğazalinin kendisi Mantıkı ele almış Hakka ancak Mantık yolu ile gidilir demiş, Mantık

[1] Namütenahi olan adet mütenehi olan adedin hassalarına malik olan bazı muhassıladır dinirse namütenahi adedinde tenakus kalmaz deniyor ,

pek ziyade düşerek Kur'anı kerimden istihraç etmeğe kadar varmış idi. Artık nasıl olurda alelittlak Feylesofları, ilimlerini zem ediyor, onların hatalarını görsek o hatalara, vaz ettikleri Mantık fenninde öğrettikleri kanunlar sayesinde vakıf olabiliriz. Onlar bizim hatada durduğumuza razı olmazlar, çünkü maksatları Hakkı bulmaktır, başka hiç bir maksat olmasa bile bu kadarı da kâfi gelir, hatadan kim kurtulur, meger ki Allahın koruduğu Peygamberler ola,,İbnirüşT Tehafütünde İbnisinin diğer Feylesoflardan ayrıldığı noktaları birer birer göstermiştir .

Gazalî Tehafütünde Felasife mezheplerini tekzip etmekle beraber «مشكاةالانوار» da Felasife mezhebini tutuyor, Tasavvufa Felsefe idhal ediyor, sözlerinde bir takım Felsefî manalar münderiç bulunuyor, «المضنون بها على غيراهاها» si mahzi felsefedir, buna mebni ibnirüşT Gazalî hakkında « يوماً يمان اذا لاقيت ذا يمن - وان لقيت معدياً فعدنان» [1] hükmünü vermiş idi. Bir çokları da Gazalî tarikini Müslümanlık yolu ile Meşailik yolu arasında berzah saymışlar idi [2] .

Her ikisi arasındaki feylesoflar — Gazalî ile İbnirüşT arasında Feylesoflar az değil idi İrakta Ebulberekâti Bağdadi, Bediilüstürlabî, Anteri, Fahreddini Mardinî, Ebülhüseyn Saidilmesihî; Şamda Ebulhakemilbahilî, Ebulmecdi bin Ebilhakem, İbnissalah, Şehabettin Sühreverdî; Mısırda İbniayni zerbî, Bulmuzaffer, Horasanda Ebulmeali, Endülüsde İbnibace ile İbnitufeil gelmişler idi .

Ebulberekâtı Bağdadî İbnisine aleyhine yürümüş idi, Bediilzeman Ebulkasım Hibetullahilusturlahî alim bir Tabip, mütekellim bir Feylesof idi, Hikmet, Kelam, Riyaziyat kendisinde galebe etmiş idi. Ebül müeyyet Mehmedilanteri meşhur Tabip, fadıl bir Feylesof mütahayyiz bir edip idi, Fahrettini Mardinî (594) Hikmet ilimlerinde vaktinin âllâmesi idi, pek zeki idi, Hikmette ve tıpta kendisine muracaat olunur. kıkmette üstazi İbnissalah idi, İbnisinin kasidei Ruhiyesini şerh etmiş idi, pek çok şakirt yetiştirmiştir [3] Ebulhüseyn Saidilmesihî Hırsıyan Feylesoflarından idi; Felsefede yüksek bir ihata sahibi idi.

Ebülbakemilendülüsü İbahilî-Farabiden sonra Şamda mükim olan ilk Feylesof idi, Hikmet ilimlerinde fadıl idi. «تاج الحكماء» idi. Felsefedeki ihatası müsellim idi, fakat kendini Şiire vermiş idi, oğlu Ebulmecit

[1] Yeminliye rast gelir isen yeminli olursun-maadiye rast gelirsen adnan oluverirsem.

[2] Gazalinin sözü ile bir Müslüman Meşai Feylesofu gibi bir Feylesof olur, Feylesofda islam Feylesofu gibi bir Müslüman olur, ne sade Müslüman, ne sade Feylesof olamaz demişler idi .

[3] Mühezebittin Abdürrahim, Sediédüttin ibni Rekika meşhur şakirtleri idi. Mühezebittinin Muvaffakuttin Abdüsselâm, Reşidüttün ebü Hüleyka, İzzüttin ibi suveydî gibi feylesof şakirtleri var idi. Şihabüttini Sührevedi Mardiniden biraz hikmet ahzetmişti, mardininin başka eseri malûm değildir.

Mehemmedilbahilî meşhur hükemadan idi, Hendese ve nücumda tek idi, baba oğul hazik Tabip idiler, Ebulfutuh İbnissalah Felsefenin de-kaik ve esrarına muttali idi. Şehabeddini sehreverdi ise Felsefei İşrakıye Şeyhi idi .

İbniayni Zerbî Hikmet İlimlerinde mahir idi, Farabî ve İbnisinanın sözlerinden alarak bir Mantık Kitabı yazmış idi, Bilmuzaffer İbniaynı Zerbinin şakirdi idi, tabiatı biliriz deyolar, tabiatın henüz mâkablını öğrenemediler, nasıl oluyorda mabadini (Mabadettabia) yı araştırıyorlar demiş idi [1] .

Ebulmealinin hikmette karşısına çıkamazlar idi. İrak, Şam ve Mısır Feylesoflarından hiçbirisi Gazalinin karşısına çıkmamışlar idi. Yalnız Endülüs Feylesofları Gazaliye karşı durmuşlardır.

İbnirüşütten sonra bu iki Tehafute kimse elsiürememiş idi,[2] İstanbul Türkler tarafından fethini müteakip Fatih Sultan Mehmet iki Tehafütün muhakeme olunmasını Bursalı Hocazade ile Alaeddini Tüsiye emir itmiş idi, her iki Alim bu mühim işi omuzlarına alarak birer risale yazmışlar, Gazaliye yardım itmişler idi.

Hocazade “اوحدالروم” idi [3] gazalî meslegini tuttu, iki mesele daha ilave itti [4] Hocazade Feylesofları Hendese, Hisap,ve Mantıkda, mebâdilerinde Hak batıla mültebis olmayacağına mebni isabet ittiklerini, Ulumu Tabiiye de az, Ulumu İlahiyede ise çok hataya duçar olduklarını Kelamcıların Felasifeye karşı vaziyetlerini o meyanda Gazalinin Tehafütünde Felasife akidelerini iptal, kaidelerini taz'if ittiklerini beyan ederek işe girişiyor, ayrı bir “تهافت الفلاسفة” yazıyor, ayrıca İbnirüşütten bahs etmiyor, Gazalî gibi aynı cedel tarzında Felasifeyi ret ediyor, bu sırada Gazaliden bazı hata sadır olduğunu, bunu “Sehvikalem,” ile ifade ettiğini de [5] beyan idiyor, Bununla beraber Gazaliden çok istifade ettiğinden maksadı hiçbir veçhile Gazaliyi istihfaf olamayacağını da ilave idiyor. Celali davanî Tebrizde Tehafütü görmüş, pek takdir itmiş “bende yazabilseydim böyle yazabilirdim, beni zahmetten kurtardı,, demişti. İbni kemalin buna talikatı vardır.

[1] وقالوا الطبيعة معلومنا — ونحن بين ما حدها
ولم يعرفوا آلان ما قبلها — فكيف يرومون ما بعدها

[2] Yalnız İbni teymiye bazı eserlerinde muhakeme etmiştir.

[3] Meşhur Hıdır beyn şakirdi, Hayalinin şeriki idi .

[4] 1 “Mebdei evvele failimuhtar değildir, belki bizzat muciptir., sözleri batıldır; 2 “Vahitten ancak Vahit sadır olur, davaları da batıldır., Vahidi hakiki bir şeyin hem faili hem ka-bili olamaz “sözleri de batıldır meselesini., “Mezhepleri nefyi sarıa müncer olur., meselesine bedel olarak zikir etmişti .

[5] Hocazade Gazalinin hatalarını iki ihtimalden hali görmüyor, ya müstensihlerin galatı olacak, veya Gazalî mübahese ve ifadeye pek ziyade ehemmiyet verdiği için tekrar muracaata-lüzum görmiyerek hataya düşmüş olacak. Hocazade Gazalinin bazı hatalarını gösteriyor .

Alaeddini Tusî mahza tahkik neticesinde Gazalinin ardından gitti, Felasifenin, Vahyi sariha ittiba itmeyüp Akli müstekil kıldıklarından dolayı bazı mahalde doğridan doğruya yoldan saptıklarını, ehli milelin müttefik oldukları itikade muhalif birtakım kanun vaz ittiklerini beyan iderek Felasifenin züzlerinde bulduğu zaif noktaları, müşkül mahalleri batıl olan fikirleri ortaya koydu. Tusî Gazalî gibi yirmi mes'eleyi tahkik etti, Hocazade gibi ibnirüşten bahsetmedi, kitabına "zehire,, adını verdi. "nefyi sania muncer olur,, mes'elesine bedel hakikatı ilimden bahsetmiştirki meâli birdir. Tusî Hocazadeden ziyade Raziden nakletmiştir, Tusî lezzeti akliyenin lezzeti hissiyeden eşref olması gibi bazı mes'elede kat'î, ruhun tecerrudu gibi bazı mes'elede zannî olarak doğrulugunu kabuletti. Nufusu felekiyede hiç bir tarafı tercih etmedi, iliyet gibi bazı mes'elede butlan ile, üç mes'elede de küfrile hükmetti "İlâhiyatta elyak ve evla olanı almadan başka bir şey yoktur, yakine irememişlerdir,, dedi. Bütün muasırlar Hocazadenin Kitabını Alaeddinin Kitabına Tercih etmişler idi .

İzmirli

İsmail Hakkı